
ІСТОРІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 37.014.521:281.96

Світлана Вдович

ОСВІТА І ВИХОВАННЯ У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ

Період братського руху (XVI – XVIII ст.) вважається часом відродження і розвитку культури й освіти України. Як відомо, у братських школах навчалось багато відомих українських письменників, громадських діячів, перекладачів, захисників віри та національної свободи (Іов Борецький, Леонтій Карпович, Ісає Кониський, Лаврентій Зизаній, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Петро Могила, Кирило Транквіліан, Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький, Єпіфаній Славинецький та ін.).

Перша згадка про братства в Україні сягає XV століття. Спочатку це були створені ремісниками в містах цехові товариства (кравців, ткачів, ковалів та інших ремесел) – фахові об'єднання, які відстоювали свої суто виробничі інтереси. З часом діяльність братств набула релігійно-благодійних ознак. Братчики опікувалися церквою, забезпечували її матеріальні потреби, купували до неї свічки, образи та книги, піклувалися про хворих, допомагали вбогим тощо. Пізніше, після Люблінської унії 1569 р. і Берестейської унії 1596 р., виникли братства нової форми діяльності, завданням яких була охорона українського православ'я від латинізації та наступного ополячення українського народу. Братства виступали перед судами і королем на захист Православної церкви, виступали проти неправових дій уніатів та їх прихильників, складали протести до судових актових книг, петиції до сеймів, судилися за церковне майно, допомагали своїм членам повертати борги, організовували друкарні, поширювали необхідну літературу, підтримували хворих чи навіть у випадку смерті.

Особливо відчутною в ті часи була потреба культурно-освітньої діяльності, метою якої було піднесення національного життя. Члени братств активно долучалися до просвітництва, письменницької роботи та оборони рідної школи, оскільки розуміли, що церква без освіти,

без школи, буде безсилою. Як зазначає Г. Антонюк, «освіта і педагогічна думка зазначеного часового простору поєднувала в собі форми й ідеї освітньої практики національної традиції, яка базувалась на освітніх традиціях Київської Русі та на чужонаціональних, зорієнтованих на західноєвропейські здобутки» [1].

Історичних джерел про перші братські навчальні заклади збереглося мало. Спочатку це були невеликі школи з одним учителем, який одночасно виконував обов'язки дяка та писаря братства. Шкільна кімната знаходилася у братському будинку. Навчання складалося з читання, письма, рахунку і вивчення катехізису. З посиленням національного і соціального гніту в першій половині XVII ст. більшість братських шкіл перетворилися у школи підвищеного типу. Братчики розуміли, що для успішного ведення боротьби проти агресивних нападів польсько-литовської шляхти елементарної освіти було недостатньою.

Мета статті – проаналізувати освітньо-виховні ідеї братських шкіл України й обґрунтувати їх актуальність для освіти сьогодення.

Освітня діяльність братських шкіл в Україні, у тому числі Львівської братської школи, була предметом дослідження багатьох учених (А. Алексюк, Г. Антонюк, Л. Артемова, О. Булгак, В. Верган, Д. Вінцковський, Б. Год, Я. Ісаєвич, І. Зайченко, Л. Коба, М. Левківський, Л. Медвідь, Е. Мединський, О. Мельничук, В. Микитась, О. Невмержицька, О. Радул, А. Павенцкий та ін.).

Аналіз численних літературних джерел, історико-педагогічних досліджень дозволив нам виокремити такі освітньо-виховні ідеї, характерні для діяльності братських шкіл:

Демократичність устрою школи. Найхарактернішою особливістю з перших днів існування Львівської братської школи був її всестановий характер: «Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою, тілом же рівні усі; око руці, нога руці не може сказати: ти мені не потрібна». У статуті Львівської братської школи зазначається, що «навчати дидаскал і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних, і тих хто ходить по вулицях, просячи милостині; хто скільки навчиться може за своїми синами; лише не більше одного вчити, ніж іншого» [13]. Братчики підкреслювали, що школа заснована для навчання дітей усіх станів, плата здійснювалась за можливостями кожного: «убогих за простибіг (безплатно), а багатих за рівним датком». Плата за навчання була порівняно незначною і вносилася батьками учнів лише «згідно з можливостями кожного». Слід відзначити і те, що ставлення вчителя до ді-

тей визначалося не за станом, а за успіхами у навчанні (учень займав місце на лаві під час занять залежно від успіхів у навчанні, але не за походженням). Читаємо у статуті Львівської братської школи: «Який більше вміє, буде сидіти вище, якщо б і був дуже бідний, а хто менше вміє, повинен на постидному місці сидіти» [13]. Ректор і вчителі обирались на загальних зборах братства. Братські школи України відзначались тісним зв'язком між батьками та вчителями. У статуті Львівської братської школи були чітко визначені права й обов'язки учнів, учителів і батьків, що сприяло об'єднанню зусиль школи і сім'ї, опікунів у вихованні дітей. Батьки і представники школи уклали письмову угоду, в якій визначалися обов'язки сторін щодо виховання і навчання дітей. Учні повинні були систематично відвідувати уроки, добре вчитися, слухатися старших і вчителів, бути скромними і стриманими; вчителі – ставитися до всіх учнів однаково вимогливо і з повагою, добре знати свій предмет, бути прикладом у всьому. Для сиріт і дітей з інших міст братство відкривало гуртожитки (бурси). Батьки зобов'язувалися стежити за навчанням учнів, їхньою поведінкою, не порушувати встановлених у школі вимог до вихованців.

Ця проблема надзвичайно актуальна сьогодні. Нині, на жаль, зв'язок школи та сім'ї є недостатнім. Багато батьків, дбаючи лише про матеріальне забезпечення дітей, не цікавляться проблемами своїх дітей, їхніми шкільними успіхами, стосунками з дітьми. З іншого боку, вчителі часто-густо більшу увагу приділяють навчанню, викладанню тих чи інших, безумовно, потрібних знань, забуваючи при цьому про духовно-моральний розвиток своїх учнів, про їх виховання.

Національне виховання. Викладання предметів тогочасною українською мовою. Учні братських шкіл, як правило, вивчали рідну («просту»), слов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Особлива увага приділялася вивченню слов'янської мови. Для братчиків вона була одним з основних засобів збереження народності та зміцнення зв'язків з іншими слов'янськими народами. Викладання слов'янської мови у братських школах відбувалося таким чином: спочатку вивчалися букви і склади, далі учні навчалися читати, вивчали граматику і займалися церковним співом. Учням було заборонено у школі розмовляти між собою розмовною мовою. Пропонувалося спілкуватися грецькою та слов'янською мовами, наприклад, один учень запитував іншого грецькою мовою, а відповідь мала прозвучати слов'янською мовою. Слов'янською мовою читали лекції, складали підручники. Учителі розрізняли слов'янську і рідну мови, зазначаючи, що не всі

терміни можна перекласти зі слов'янської на рідну мову. І. Вишенський рекомендував друкувати книги і статуту слов'янською мовою. А що незрозуміле, просто тлумачити, викладати. Для навчання грамоти слов'янською мовою в Україні було надруковано велику кількість букварів. Перший такий буквар склав Лаврентій Зизаній, назвавши його «Наука к чтению и пониманию письма словенського». Як бачимо, рідна мова у братських школах посідала другорядне місце. Однак у ті часи вже те, що для кращого розуміння та засвоєння учнями матеріалу допускалося тлумачення матеріалу українською мовою, було дуже прогресивним.

Боротьба за викладання і навчання українською мовою в нашій державі точиться й сьогодні. Нині чинними залишаються Концепція мовної освіти в Україні, представлена на обговорення у кінці грудня 2010 р. урядом М. Азарова, та Закон України «Про засади державної мовної політики» від 10 серпня 2012 року.

Водночас позитивним є те, що сучасні педагоги, науковці, громадськість все частіше піднімають питання про національно-патріотичне виховання молоді. Багато чого зроблено і на державному рівні, зокрема затверджено «Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді», розроблено «Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» та «Заходи щодо реалізації концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді». Так, у «Методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» Міністерство освіти і науки пропонує:

По-перше, виокремити як один із найголовніших напрямів виховної роботи національно-патріотичне виховання – справу, що за своїм значенням є стратегічним завданням. Не менш важливим є повсякденне виховання поваги до Конституції держави, законодавства, державних символів – Герба, Прапора, Гімну.

По-друге, необхідно виховувати в учнівської молоді національну самосвідомість, налаштованість на осмислення моральних і культурних цінностей, історії, систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності.

По-третє, системно здійснювати виховання в учнів громадянської позиції; вивчення та популяризацію історії українського козацтва, збереження і пропаганду історико-культурної спадщини українського народу; поліпшення військово-патріотичного виховання молоді, формування готовності до захисту Вітчизни.

По-четверте, важливим аспектом формування національно самосвідомої особистості є виховання поваги та любові до державної мови. Володіння українською мовою та послуговування нею повинно стати пріоритетними у виховній роботі з дітьми. Мовне середовище повинно впливати на формування учня-громадянина, патріота України.

По-п'яте, формувати моральні якості особистості, культуру поведінки, виховувати бережливе ставлення до природи, розвивати мотивацію до праці. [10].

Моральне виховання учнів. Важлива роль у братських школах відводилася моральному вихованню. Як правило, виховні бесіди відбувалися щосуботи. «Утворені народом, вони (братські школи – С. В.) мали служити йому освітою, виховуючи борців, сильних духом, високиморальних, здатних любити й захищати Україну. Моральне виховання добре відображено в статутах братських шкіл, де як обов'язкові риси «кожного сина України» названо сміливість, витривалість, хоробрість, невибагливість» [3]. Братства займалися благодійною діяльністю, опікувалися сиротами, інвалідами, хворими, перестарілими, убогими, бездомними, немічними, людьми, які потрапили в біду, захищали їх інтереси в судах; пильнували за дотриманням релігійності та моральності духівництва, членів братства, учнів братських шкіл, мирян; переслідували ворожок і чарівниць. Братські школи прагнули виховати молодь у дусі відданості своєму народу, здатності постояти за загальнонародні інтереси, захистити свободу своєї батьківщини [12, с. 41].

При братських школах існували так звані «братства младенческие», основна мета яких – моральне виховання юнацтва й організація дозвілля. Слід зазначити, що всі учні братської школи входили до таких молодіжних братств. Так Єрусалимський патріарх Феофан у грамоті до Київського братства благословляв і наказував членам молодечого братства «твердо стояли у вірі і мали устрій згідно з порядком братства старшого», а Митрополит Петро Могила заповідав «в усіх цнотах християнських тривати, вести життя чисте і без пороку, щиро заховувати братолюбіє, чим прославити Господа. Дух гордості, пихи, ненависті і помсти нехай не має до вас найменшого доступу, нехай же перебуває посеред вас дух покори і послуху Христових, особливо ж належної поваги до старших і батьків ваших» [6].

Основою морального виховання вважалися християнські догми. Однак Г. Чупилко зазначає, що, «хоча вчителі братських шкіл були глибоко релігійними людьми, моральне виховання у їхніх вченнях виходило за межі релігійного. Це зумовлено тим, що хоч і християнство

міцно увійшло в життя українського народу, проте ще з часів Київської Русі в релігії збереглися елементи старої віри. Крім цього, з перших років встановлення християнства на Русі православна церква намагалася пристосувати християнські звичаї і норми до народних звичаїв, свят, норм суспільного життя. Тому моральне виховання педагоги XVI–XVII ст. розуміли ширше, ніж релігійне. Вони розглядали моральні норми не як догми, а правила поведінки в окремих умовах» [16]. Г. Чупилко ілюструє цю думку поглядами І. Пзеля, який допускав порушення людьми, які працюють фізично, посту і навіть вчинення крадіжки, якщо виникла велика скрута, однак великим гріхом вважав «відмову батьків від навчання дітей грамоти чи ремесла»; а також ідеями С. Полоцького, який поєднував релігійно-моральні та загальнолюдські норми поведінки людини в суспільстві та наполягав на необхідності виховання в дітей «чистого розуму і тіла, прагнення до гарних дій, любові до батьків і ближніх, привчання їх до терпіння, утримання, милосердя, миролюбства і покори» [16].

Естетичне виховання. Не менш важливим було естетичне виховання учнів братських шкіл. Так, однією з обов'язкових дисциплін братської школи були музика («Мусіка» та «Музична грамота») та хоролий спів. На першому році навчання вивчали нотну грамоту й опановували хоролий спів. На другому році навчання вивчалася «Музична грамота», зокрема нововведений нотний запис за п'ятилінійною системою, запроваджувалося багатоголосся (у деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 і навіть 12 голосів). У Львівській братській школі уроки музики проводились, зазвичай, щосуботи. Учні школи співали в хорі під час богослужінь та церковних свят, за що отримували певну плату, харчі, одяг. Керівники храмів всіляко заохочували хористів, підтримували їх матеріально, а найобдарованіших скеровували за кошти церкви на навчання закордон. Про неабиякий інтерес учителів та учнів до музики свідчать пункти Статуту Луцької греко-латино-слов'янської школи, в одному з яких зазначено, що «півча належить до відомої окраси церковної» (тобто церковного співу), а в іншому заборонялося приносити до школи музичні інструменти: «Вони не повинні приносити до школи сторонніх речей чи інструментів, крім шкільного приладдя» [5]. Як зазначає Е. Тайнель, музична освіта у братських школах досягла досить високого професійного рівня. «...Методична система музичного виховання у братських школах синтезувала кращі досягнення вітчизняної та європейської педагогіки. При цьому музика розгляда-

лась як невід'ємний компонент загальнолюдської культури, як один з основних предметів навчання. Саме в цих закладах почала формуватися національна і своєрідна система музичного виховання, яка сприяла ефективності впливу музики на духовний розвиток особистості, усвідомлення навколишнього світу й свого місця в ньому» [14].

Значна увага у братських школах приділялася мистецтву складати вірші, які писалися до кожного великого свята, до кожної визначної події. Слід зазначити, що більшість віршів було написано українською літературною мовою того часу. Учні, змагаючись один з одним, складали вірші не лише під час навчальних занять із риторики та піітики, а й у вільний час. Учителі й учні братських шкіл складали також історичні вірші, в яких прославляли подвиги запорізьких козаків. До наших днів дійшли вірші Лаврентія Зизанія, Кирила Ставровецького, Йова Борецького, Памви Беринди та ін. Мандруючи під час канікул і на свята Різдва і Великодня по всіх містах, групи учнів братських шкіл співали вірші на базарах, ярмарках, у будинках хуторян. Таким чином, деякі зі складених ними віршів ставали народними піснями України. Високим рівнем викладання співу братські школи значною мірою вплинули на народну музичну культуру України.

У братських школах розвивалося і драматичне мистецтво, яке спочатку носило суто релігійний характер, а пізніше – напівсвітський. Так, Ставропігія видала низку декламацій і драматичних діалогів, які виконували учні Львівської братської школи: «Просфонима» (1591 р.), «Вірші о різдві» П. Беринди (1616 р.), «Христос Пасхон» Андрія Скульського (1630 р.) та ін. [1]. О. Білецький припускає: «Цілком можливо, що стіни Львівського братства та його школи були колискою старовинної української драми» [2].

Відомо, що одним із предметів у братських школах було малювання. Однак відомості про зміст і методи викладання малювання у братських школах відсутні.

Естетичному вихованню учнів братських шкіл сприяло художнє оформлення підручників, за якими вони навчалися. З найдавніших часів у Київській Русі книгу не лише прикрашали різноманітними елементами, а й ілюстрували. І якщо враховувати, що вона призначалася не лише для читання, а часто і для навчання, то можна сказати, що ілюстровані рукописні підручники в нашій країні існували ще в найдавніші часи. Значна кількість таких книг була у XVI – XVII столітті. Львівський рукописний підручник із математики (1630 р.) містить велику кількість схем, таблиць, креслень і малюнків. Одним із перших видань ілюстро-

ваних навчальних посібників був «Анфологіон» (1619 р.). Книга насичена великою кількістю художньо виконаних заставок і мініатюр. Букварі та інші книги, які видавалися при братстві, збагачувалися гравюрами львівських майстрів (Никодима Зубризького, Василя Ушакевича, Івана Глинського, Діонісія Сінкевича та ін.) [7].

В. Білик наголошує на єдності морального й естетичного виховання у братських школах України. «До проблем моралі та ролі мистецтва у вихованні звертались у своїх творах видатні діячі цієї епохи С. Полоцький («Обід душевний», «Вечеря душевная»), Т. Прокопович («Перше вчення отрокам»), Є. Славінецький («Громадянство звичаїв дитячих»), І. Вишенський («Послання кн. Василю Острозькому і всім православним християнам у Малій Росії», «Послання до львівського братства»). У багатьох із цих творів викладено правила, що торкалися майже всіх сторін дитячого життя, визначали поведінку дитини вдома й у школі, у церкві, на вулиці, під час зустрічі зі старшими, обіду, гри тощо. У творах повчального характеру, статутах братських шкіл наголошувались правила світського та релігійного життя, а діяльність учнів цих закладів була сповнена глибоким соціальним, політичним, моральним і національним змістом» [3].

Усвідомлення суспільного значення освіти і виховання підростаючого покоління. Як зазначає Г. Антонюк, у братських колах добре усвідомлювалося суспільне значення освіти і виховання. У 1609 р. у братській друкарні Львівського братства вийшов збірник «О воспитании чад». Основна частина збірника містить церковнослов'янський переклад повчань «отців церкви», насамперед Іоанна Златоустого. Виходячи з передових поглядів на значення освіти, братчики і пов'язані з ними освітні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання у ній носило характер «українських студій» (*studii Ruthenici*). Разом із тим, школа мала назву греко-слов'янської, навіть після того, як у ній було запроваджене вивчення латинської мови. У королівському привілеї 1590 р. Львівську школу названо «школою для заняття вільними мистецтвами». Вільні мистецтва – це науки «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили до переліку предметів у середньовічній середній школі. Львівська братська школа користувалася навчальним планом, розробленим для протестантських шкіл. Згодом цей план був прийнятий єзуїтськими колегіями і Києво-Могилянською колегією. За ним гімназійні студії складалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема або синтактика) та з класів

поетики і риторики. Ці науки вивчалися також у деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували два ступені навчання: середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії. Піднявши рівень цих студій, вони могли перерости в академії (вищі школи). Так відбулося з Києво-Могилянською колегією. Засновники Львівської школи також ставили собі за мету вивчення наук вищого ступеня, зокрема філософії, але справа не була доведена до кінця [1].

Гуманне ставлення до особистості дитини. Особливий інтерес становить розв'язання братськими школами питання покарання. Західноєвропейська школа все ще характеризувалася надзвичайно жорстокою дисципліною. Численні свідчення сучасників зображали її як місце тортур і знущань над учнями. Похмурі, затхлі приміщення європейської школи наповнювалися криком і плачем побитих дітей. Різка й інші види фізичних тортур вважалися основними виховними заходами. Я. А. Коменський писав, що «у навчанні іноді застосовується настільки жорстокий метод, що школи перетворились у пугало для дітей і місця знущань для учнів, тому більша частина учнів із відразою ставилася до науки та книг і віддавала перевагу майстерням ремісників, а не школам» [17].

Українська педагогіка з найдавніших часів вимагала уважного та чуйного ставлення до дитини. Гуманізм, який бере початок у глибокій давнині та є найхарактернішою рисою української педагогіки, був розвинутий у нових історичних умовах у статутах братських шкіл. Так, у статуті Львівської братської школи зазначається: «за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, не вище, але посилено, спокійно, не лише по народному, але й вище народного, щоб через свою заздрість не залишився винним ні за одного (учня) ні перед Богом, ні перед родичем, ні перед ним самим, якщо б забрав у нього час чи відволік його» [13].

Чітка організація педагогічного процесу. На початку XVII ст. у Львівській школі, як і в більшості братських шкіл, використовувались елементи класно-урочної системи навчальних занять, спостерігалася групова організація навчальних занять. Учні ділилися на групи: одні вчилися розпізнавати букви і склади, інші – читали і вивчали напам'ять різні уроки, треті – вчилися пояснювати прочитане і розмірковувати. Чітка організація простежувалась уже з прийому учня до навчального закладу: були заборонені пропуски занять, запізнення, існувала налагоджена система чергових. Цей досвід, очевидно, вико-

ристав відомий чеський педагог Я. А. Коменський, обґрунтовуючи класно-урочну систему навчання. Фахівці прослідковують аналогію між статутом Львівської братської школи і твором Я. А. Коменського «Закони добре організованої школи».

Слід зазначити, що спочатку один з основних принципів класно-урочної системи – одночасність прийому учнів до школи – часто порушувався. Спочатку учнів приймали до школи в різний час, але з часом це було відрегульовано і запроваджено новий поділ на класи. Заняття тут починались одночасно. Спочатку лунав дзвінок – сигнал підготовки до першого уроку. Потім дзвонили класні дзвіночки в певному порядку, і всі мали йти до класів – нижчих, середніх, вищих. Нарешті знову лунав загальний дзвінок, і починалися заняття.

Дисципліна та порядок. Учні у братських школах сиділи у певному, вказаному вчителем, порядку. Місця визначалися за успішністю в навчанні, але не за походженням чи матеріальним забезпеченням батьків. Навчальний рік починався з 1 вересня. Були введені літні канікули (з липня до серпня), іспити. Учні приходили до школи на 9 годину ранку, а в зимові дні – пізніше, у визначений учителем час [13].

У Львівській братській школі велика увага приділялася систематичному засвоєнню учнями знань, умінь і навичок. Учитель мав суворо стежити за тим, щоб учні регулярно відвідували школу. Пропуски школи дитиною були небажані, бо вони завдавали шкоди вихованню. Необхідність систематичного відвідування учнями школи й уважного ставлення до занять визначалася статутом Львівської братської школи: «Кожного ранку дидакал повинен уважно слідкувати й, якщо якого отрока не було, повинен за ним зараз же послати і взнати причини, через які не прийшов: чи не загрався де грою, чи вдома полінувався, чи довго спав і через це в школу не прийшов, дізнатись про все і привести повинні його» [13]. Вчителі Львівської братської школи вже в ті часи достатньо чітко розуміли важливість таких педагогічних вимог, як послідовність і систематичність у навчанні: «Якщо би якийсь хлопець один день ходив у школу, а другий – пропускав – і так лише час втрачав, рахуючись при школі, такого більше не приймати, тому що і знахар якщо б хворого в один день лікував, а в інший відносився невідповідно, замість лікування ще більше сприяв би його захворюванню» [13].

Ретельно розроблений і глибоко продуманий зміст навчання. Загалом навчання у братських школах ділилося на два етапи: початкове і середнє. Початкове навчання – це читання (розпізнавання букв і їх

складання, пояснення прочитаного, осмислення і розуміння), письмо, вивчення граматики, лічба, церковний спів і порядок. Середнє навчання охоплювало вивчення граматики, риторики, діалектики, музики. Учні вивчали слов'янську, українську (просту), грецьку, латинську та польську мови. Навчання читати здійснювалося буквоскладальним методом. Воно охоплювало такі етапи: розпізнавання букв та їх складання, пояснення прочитаного, міркування і розуміння. Найповніше уявлення про порядок вивчення дав перший друкований буквар, виданий у Львові І. Федоровим у 1574 році. Зважаючи на розміщення навчального матеріалу, спочатку вивчали азбуку від літери «А» до іжиці. Учні запам'ятовували назву кожної букви. Після цього азбуку читали від іжиці до «А». Таке багаторазове повторювання азбуки допомагало учням краще запам'ятати назви й зображення кожної букви і перешкоджало механічному запам'ятовуванню назв букв у їх послідовному порядку. Коли учні твердо запам'ятовували назви букв, вони переходили до читання складів. У кінці букваря містилися різні афоризми, молитви, повчання як матеріал для читання. Буквар був також і підручником для початкового навчання лічби – кожна вправа мала певний порядковий номер. Після вивчення азбуки діти переходили до вивчення Псалтиря і Часослова.

Чітке методичне забезпечення педагогічного процесу. Провідне місце у роботі вчителів братських шкіл займав принцип наочності навчання. Найпоширенішим видом наочності були словесна і порівняльна аналогія та зіставлення. Ними часто користувались у політичних, полемічних і навчальних творах. Це робило мову яскравою і сприяло глибшому засвоєнню матеріалу. Наприклад, Старицький порівнював грім із шумом, що спричиняє нагріте залізо при спусканні у воду; процес дихання звірів, птахів і людини – з роботою «міхів ковальських».

У навчальному процесі братських шкіл широко використовувалася книга. Наприклад, освітній діяльності Львівського братства сприяло створення заснування друкарні. До цього книжки друкувалися за кордоном, вони для українців були рідкістю. У 1574 р. у Львові було надруковано «Апостол» і «Буквар», видані Іваном Федорівим (Федоровичем), першодрукарем. На кошти львів'ян Федорів створив власну друкарню при Успенській церкві, де, хоч і в складних умовах, але з'явилися перші братські видання: збірка панегіричних віршів на честь київського митрополита Михайла Рогози під назвою «Просфоніма» і найважливіший із братських першодруків – «ГраMATика доброглаголивого еллинословескаго язика», підручник для братської школи.

Ставропігія мала свою бібліотеку. На її полицях зберігалося близько 300 дорогоцінних книг, котрі із заснуванням музею братства потрапили до його збірки. Від діяльності Ставропігійського братства, яке у Львові було одним із найвідоміших, залишилася друкарня. У її приміщенні видавалася переважно художня література, 15 книг збереглося донині. Навіть у несприятливій для видавничої справи братства часи (1648-1654 рр.) видавалися букварі («граматчики») й інші книги – загалом 120 видань.

З метою наочності навчання широко використовувались і руки. За допомогою рук діти вчилися рахувати до десяти.

Для кращого розуміння матеріалу учні мали опитувати один одного, а залишаючи школу, повторювати його, щоб прийшовши додому, ще раз прочитати урок батькам. На наступному уроці учитель проводив опитування вивченого матеріалу, а в суботу повторювалось усе, що вивчалось впродовж тижня. Така система повторювання забезпечувала глибокі та систематичні знання. Крім щоденних опитувань, у братських школах проводились і періодичні перевірки знань.

Глибока гуманітарна підготовка. Вивчення спадщини античного світу. Учні Львівської братської школи вивчали грецьку мову, а згодом і латину, знайомилися з визначними поетами, істориками та філософами, Святим Письмом, складали перші граматики, а роботи деяких найздібніших учнів друкувались у друкарні братства. Крім слов'янської мови, грецької та латини учні вивчали граматику, риторику, поетику, діалектику, богослов'я, філософію. Але найбільша увага приділялася гуманітарним наукам, тобто граматиці. Діалектика вивчалася для оволодіння мистецтвом дискусії. Її разом із риторикою вів один учитель.

Г. Антонюк зазначає, що «у розпорядженні Львівського братства була бібліотека, фонд якої висвітлює предмети та їх зміст, які викладалися у братській школі. Провідну групу складають посібники з класичних мов, словники. Практичними посібниками для вивчення античних мов були твори грецьких і латинських авторів. Грецька література була представлена авторами всіх головних періодів її розвитку: класичного (Езоп, Піндар, Еврипід), елліністичного (Геліодор, Аполлоній Александрійський), греко-римського (Лукіан Самосатський), візантійського. Були також видання головних представників красномовства античної доби Ісократ і Демосфена. З римської літератури були твори Овідія, Горація, Вергілія, промови Цицерона. З творів італійських гуманістів у бібліотеці були твори Ф. Петрарки (трактат на

етичні теми «De remediis utriusque fortunae») й автора другої половини XV ст. Піко да Мірандола «Flores poetarum». Вже у першій половині XVII ст. у братській бібліотеці були книги з філософії, представлені Аристотелем, Платоном, Епіктетом, Цицероном» [1].

Підготовка учнів до участі у громадському житті. Елементи такого підходу до шкільної науки виявлялись у тому, що у братських школах учні привчалися до громадської діяльності, виконуючи різні «виборні» посади «учнівського самоврядування».

Таким чином, братські школи були провідниками освітньо-виховних ідей в Україні, їх тісний зв'язок із суспільно-політичним життям країни сприяв піднесенню національної свідомості українського народу. Освітньо-виховний досвід братських шкіл успадкували і розвинули освітні заклади наступних століть.

Посилання:

1. *Антонюк, Г.* Розвиток освіти у братських школах України XVI–XVII ст. в контексті західноєвропейського Відродження // *Медєєвіст.* — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.medievist.org.ua/2013/03/xvixvii_22.html
2. *Білецький, О. І.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. / *О. І. Білецький* // *Матеріали до вивчення історії української літератури : посібник для філолог. фак. університетів і пед. інститутів: В 5 т. — Т. I. : Давня українська література. Доба феодалізму-до кінця XVIII ст. / Упоряд. О. І. Білецький і Ф. Я. Шолом.* — К. : Рад. школа, 1959. — 651 с.
3. *Білик, В. М.* Питання діалектичної єдності морального та естетичного виховання в історії педагогіки України (до XIX століття). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Pfto/2009_2/files/ped_02_09_Bilik.pdf
4. *Дзюба, Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (Вторая половина XVI — первая половина XVII в.) : [монографія] / *Е. Н. Дзюба* ; С АН УССР, Ин-т истории. — К. : Наук. думка, 1987. — 129 с.
5. *Ісаєвич, Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. : [монографія] / *Я. Д. Ісаєвич.* — К. : Наук. думка, 1966. — 251 с.
6. *Колесник, М.* Українські православні братства. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kyivbratstvo.org.ua/old/about/ukr_bratstva.php#1
7. *Лопата, П.* Львівське ставропігійське братство / Павло Лопата // *Міст : тижневик для українців всього світу.* — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://meest-online.com/history/as-it-was/lvivske-stavropihijske-bratstvo/>
8. *Матковська, О. В.* Львівське братство: Культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / *О. В. Матковська* ; Вступ. слово *І. В. Паславського.* — Львів : Каменярь, 1996. — 71 с.
9. *Мединський, Є. М.* Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях : [монографія] / *Є. М. Мединський.* — К. : Рад. школа, 1958. — 210 с.

10. Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mon.gov.ua/content/Освіта/patriotichne-vix-metodichni-19-05-2015.pdf>
11. Нічик, В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій / Відп. ред. В. С. Горський; Академія наук УРСР, Ін-т філософії. — К. : Наукова думка, 1990. — 384 с.
12. Рощина, Л. О. Благодійна діяльність українських братств / Л. О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 1. — С. 38-42.
13. Статут Львівської братської школи 1586 р. Порядок шкільний // Педагогіка. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pedagogika.ucoz.ua/load/istorija_pedagogiki/dodatkov_i_materiali/statut_lvi_vskoji_bratskoji_shkoli_1586_r_porjadok_shkilnij/9-1-0-29
14. Тайнелъ, Е. Підготовка майбутніх педагогів-музикантів (історичний аспект) / Ельвіра Тайнелъ // Молодь і ринок. — 2012. — № 9 (92). — С. 53-57.
15. Філософія Відродження на Україні : монографія. / Авт. кол. : М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. ; Академія наук УРСР, Інститут сусп. наук. — К. : Наукова думка, 1990. — 336 с.
16. Чупилко, Г. Роль Церкви у становленні освіти на Україні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2005/289-churchrole.html>
17. Школа і педагогіка в країнах Західної Європи і в Північній Америці в XVII – XVIII ст. : Лекція. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : webhp.kspu.edu/joomla/presentation/lec_7.ppt

References (transliterated and translated):

1. Antoniuk, H. Rozvytok osvity u bratskykh shkolakh Ukrainy XVI–XVII st. v konteksti zakhidnoieuropeiskoho Vidrozhennia (The development of mass education at fraternal schools of Ukraine in the 16th–17th centuries in the context of Western European Renaissance) // *Medievalist (Medievalist)*. — [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.medievalist.org.ua/2013/03/xvixvii_22.html [in Ukrainian].
2. Biletskyi, O. I. Ukrainska dramaturhiia XVII–XVIII st. (Ukrainian drama of the 17th–18th centuries // *Materialy do vyvchennia istorii ukrainskoi literatury : posibnyk dlia filoloh. fak. universytetiv i ped. instytutiv: V 5 t.* — Т. I. : Davnia ukrainska literatura. Doba feodalizmu-do kintsia XVIII st. (Materials to the study of Ukrainian Literature : Textbook for Philology Departments of Universities and Teacher Institutions : In 5 volumes. — Vol. 1 : Old Ukrainian literature. Era of Feudalism – till the end of the 18th century. / Compiled by O. I. Biletskyi & F. Ya. Sholom. Kyiv, 1959, 651 p. [in Ukrainian].
3. Bilyk, V. M. Pytannia dialektychnoi yednosti moralnoho ta estetychnoho vykhovannia v istorii pedahohiky Ukrainy (do XIX stolittia) (Issues of dialectical unity of moral and aesthetic education in the history of education of Ukraine (till the 19th century). — [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pfto/2009_2/files/ped_02_09_Bilik.pdf [in Ukrainian].
4. Dzyuba, Ye. N. Prosveshcheniye na Ukraine i ego rol v ukreplenii svyazey ukrainskogo naroda s russkim i belorusskim (Vtoraya polovina XVI – pervaya polovina

- XVII v.) : [monografiya] (Education in Ukraine and its role in strengthening relations of the Ukrainian people with the Russian and Belarusian people (the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries) : [Monograph]). Kyiv, 1987, 129 p. [in Russian].
5. *Isaievych, Ya. D.* Bratstva ta yikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury XVI – XVIII st. : [monohrafiia] (Fraternities and their role in the development of Ukrainian culture of the 16th–17th centuries. [Monograph]) Kyiv, 1966, 251 p. [in Ukrainian].
 6. *Kolesnyk, M.* Ukrainski pravoslavni bratstva (Ukrainian Orthodox Fraternities). — [Electronic resource]. — Mode of access : http://kyivbratstvo.org.ua/old/about/ukr_bratstva.php#1 [in Ukrainian].
 7. *Lopata, P.* Lvivske stavropihiiske bratstvo (Lviv Stauropegic Fraternity) // Mist : tyzhnevnyk dlia ukraintsev vsoho svitu (Bridge: Ukrainian weekly for the whole world). — [Electronic resource]. — Mode of access : <http://meest-online.com/history/as-it-was/lvivske-stavropihijske-bratstvo/> [in Ukrainian].
 8. *Matkovska, O. V.* Lvivske bratstvo: Kultura i tradytsii. Kinets XVI – persha polovyna XVII st. (Lviv Fraternity : Culture and traditions. The end of the 16th – the first half of the 17th centuries). Lviv, 1996, 71 p. [in Ukrainian].
 9. *Medynskyi, Ye. M.* Bratski shkoly Ukrainy i Bilorusii v XVI – XVII stolittiakh : [monohrafiia] (Fraternal schools in Ukraine and Belarus in the 16th – 17th centuries [monograph]). Kyiv, 1958, 210 p. [in Ukrainian].
 10. *Metodychni rekomendatsii shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* (Guidelines on national and patriotic education at secondary schools). — [Electronic resource]. — Mode of access : <http://mon.gov.ua/content/Osvita/patriotichne-vix-metodichni-19-05-2015.pdf> [in Ukrainian].
 11. *Nichyk, V. M., Lytvynov, V. D., Stratii, Ya. M.* Humanistychni i reformatsiini idei na Ukraini (XVI – pochatok XVII st.) (Humanistic and Reformation ideas in Ukraine (the 16th – the beginning of the 17th centuries) / Ed. by *V. S. Horskyi*. Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Philosophy. Kyiv, 1990, 384 p. [in Ukrainian].
 12. *Roshchyna, L. O.* Blahodiina diialnist ukrainskykh bratstv (Charity of Ukrainian fraternities). // *Nauka. Relihiia. Suspilstvo.* (Science. Religion. Society.), 2009. No 1, P. 38-42 [in Ukrainian].
 13. *Statut Lvivskoi bratskoi shkoly 1586 r. Poriadok shkilnyi* (Charter of Lviv Fraternal School, 1586. School Procedure) // *Pedagogy.* — [Electronic resource]. — Mode of access : http://pedagogika.ucoz.ua/load/istorija_pedagogiki/dodatkovyi_materiali/statut_lvivskoji_bratskoi_shkoli_1586_r_porjadok_shkilnij/9-1-0-29 [in Ukrainian].
 14. *Tainel, E.* Pidhotovka maibutnikh pedahohiv-muzykantiv (istorychnyi aspekt) (Training future teachers - musicians (historical aspect)). // *Youth and Market*, 2012, No 9 (92), P. 53-57 [in Ukrainian].
 15. *Filosofia Vidrodzhennia na Ukraini : monohrafiia* (Renaissance Philosophy in Ukraine : Monograph). / Authors: *M. V. Kashuba, I. V. Paslavskyi, I. S. Zakhara* et. al.; Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Social Sciences. Kyiv, 1990, 336 p. [in Ukrainian].
 16. *Chupylko, H.* Rol Tserkvy u stanovlenni osvity na Ukraini (The role of the Church in the development of education in Ukraine). — [Electronic resource]. — Mode of access : <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2005/289-churchrole.html> [in Ukrainian].

17. Shkola i pedahohika v krainakh Zakhidnoi Yevropy i v Pivnichnii Amerytsi v XVII – XVIII st. : Lektsiia (School and education in Western Europe and North America in the 16th–17th centuries : Lecture.). — [Electronic resource]. — Mode of access : webhp.kspu.edu/joomla/presentation/lec_7.ppt [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.05.2016

С. Вдович

Освіта і виховання у братських школах України

У статті здійснено аналіз освітньо-виховних ідей братських шкіл України й обґрунтовано їхню актуальність для освіти сьогодення. Аналіз численних літературних джерел та історико-педагогічних досліджень дозволив автору виокремити такі освітньо-виховні ідеї, характерні для діяльності братських шкіл: демократичність устрою школи; національне виховання; викладання предметів тогочасною українською мовою; моральне виховання; естетичне виховання (музика, мистецтво складати вірші, драматичне мистецтво, малювання, художнє оформлення підручників); єдність морального й естетичного виховання; усвідомлення суспільного значення освіти і виховання підростаючого покоління; гуманне ставлення до особистості дитини; чітка організація педагогічного процесу; дисципліна та порядок; ретельно розроблений і глибоко продуманий зміст навчання; чітке методичне забезпечення педагогічного процесу; глибока гуманітарна підготовка; вивчення спадщини античного світу; підготовка учнів до участі у громадському житті. Автор робить висновок, що братські школи були провідниками освітньо-виховних ідей в Україні, їх тісний зв'язок із суспільно-політичним життям країни сприяв піднесенню національної свідомості українського народу. Освітньо-виховний досвід братських шкіл успадкували і розвинули освітні заклади наступних століть.

Ключові слова: братство, братська школа, виховання, естетичне виховання, моральне виховання, освіта.

S. Vdovych

Education and Training at Fraternal Schools in Ukraine

The article analyzes educational ideas of fraternal schools in Ukraine and proves their relevance to today's education. The analysis of numerous literary sources, historical and educational research allowed the author to identify the following educative ideas common for fraternal schools: democratic school system; national education; teaching in Ukrainian; moral education; aesthetic education (music, art of poetry, drama, painting, decorating textbooks); unity of moral and aesthetic education; awareness of the

importance of education and upbringing of the younger generation; humane treatment of the child; clear organization of the educational process; discipline and order; carefully developed and thoughtful learning content; clear methodological support of the educational process; deep humanitarian training; studying the heritage of the ancient world; preparing students to participate in public life. The author concludes that the fraternal schools were agents of educational ideas in Ukraine, their close relationship with the social and political life of the country contributed to the rise of national consciousness of the Ukrainian people. Educative experience of fraternal schools was inherited and developed by the educational institutions in the following centuries.

Key words: fraternity, fraternal school, upbringing, aesthetic education, moral education, education.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор І. Є. Курляк